

ХРОНІКА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

УДК 94(477.5)“1663/1668”

Роман ЖЕЛЄЗКО
(Ніжин)

Ніжинський козацький полк та гетьман Іван Брюховецький: завершення національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст.

Період занепаду Козацько-гетьманської держави середини XVII ст., – досить відомий у історичній літературі як епоха “Руїни”, був і залишається предметом дослідження низки істориків минулих століть й сьогодення. Поряд із фундаментальними працями, присвяченими даній тематиці, таких істориків XIX – початку XX ст., як М. Костомаров і М. Грушевський, варто згадати також роботи сучасних дослідників, зокрема, В. Борисенка, В. Смоля, В. Степанкова, Т. Яковлевої й інших.

Особливої уваги в епосі “Руїни” привертають роки гетьманування Івана Брюховецького (1663–1668), позначені низкою драматичних подій, пов’язаних із постійною боротьбою козацької верхівки за гетьманську булаву, посилення соціального протистояння в українському суспільстві, втрату гетьманом підтримки народу, агресивним втручанням з боку інших держав тощо. Не дарма сучасний історик В. Степаненко вважає, що за “Руїни” загинуло більше половини населення Правобережної України [12, с. 86]. Величезних людських і матеріальних утрат протягом 1663–1668 років зазнало й Північне Лівобережжя, зокрема Ніжинський козацький полк – один із центрів українського державотворення, територіально найбільший полк Гетьманщини. Відтак, дослідження історії Ніжинщини часів гетьманування І. Брюховецького сприяє більш повному відображенню всіх військових і суспільно-політичних перипетій тієї доби, що охопили козацьку державу в середині XVII ст.

Неспроможність гетьмана Юрія Хмельницького (1659–1663), незважаючи на прізвище, об’єднати Україну під однією булавою, та зовнішньополітична загроза за боку Речі Посполитої та Московського царства породили нові деструкти-

вні відцентрові настрої в козацькому середовищі. У боротьбу за гетьманську булаву на межі 1662–1663 р. втрутилися колишні соратники Б. Хмельницького та родичі з боку його першої та третьої дружин – наказний гетьман Яким Сомко та ніжинський полковник Василь Золотаренко (1659–1663). На противагу обранцям Гетьманщини, Запорізька Січ висунула свого претендента – колишнього служку Б. Хмельницького, а натоді “кошового гетьмана” (як називає його М. Грушевський) Івана Брюховецького [1, с. 341]. Варто зауважити, що кожен претендент на гетьманську булаву мав широку підтримку у власних військово-політичних колах і мав змогу підкріпити свої прагнення силою зброї. Показово, що зважаючи на попередні протистояння між Січчю та Гетьманщиною в роки гетьманування І. Виговського (1657–1659) за лідерство у розбудові держави, суперечка за гетьманську булаву все більше перетворювалася на боротьбу нижчого козацтва й січовиків проти засилля козацької старшини в державних структурах, загарбання ними звільнених земель, перетворення козацької верхівки на нових панів. Відіграла свою роль у виборах нового гетьмана України й Москва, урядовці якої щосили намагалися маневрувати між кандидатами, шукаючи змоги обмежити автономію Гетьманщини. Зрештою московський цар Олексій Михайлович (1645–1676) став на бік І. Брюховецького, якого підтримували чисельні запорожці-січовики та козацька біднота – чернь.

Долю гетьманської булави повинна була вирішити загальнокозацька рада в м. Ніжині, що стала справжньою трагедією для Лівобережної України. Вибори гетьмана 17–18 червня 1663 р. перетворилися на жорстоку бійку, де під гарячу козацьку руку потрапляли не тільки представники протилежного табору, але й товариші по полку чи кошовому куреню. В ході кривавої сутички 17 червня 1663 р. переважаючі сили запорожців І. Брюховецького розігнали переяславських козаків Я. Сомка, відібрали в нього гетьманські клейноди та змусили його шукати захисту в наметі князя Д. Великогагіна – російського представника на виборах гетьмана. Показово, що Ніжинський козацький полк В. Золотаренка, в розпорядженні якого знаходилася навіть артилерія, чекав лише наказу, щоб почати “боротьбу за владу”. Проте, наказ так і не надійшов. Ніжинський полковник зник зі свого війська і якимось чином опинився в наметі московського князя, де був заарештований як зрадник. Згодом, за наказом Д. Великогагіна були заарештовані наказний гетьман Я. Сомко, чернігівський полковник Оникій Силич й інші представники козацької старшини. Як наслідок, 18 червня 1663 р. козацька “Чорна рада” без супротиву ніжинських і переяславських козаків обрала новим гетьманом кошового отамана Запорізької Січі І. Брюховецького. Д. Великогагін, маючи у своєму розпорядженні лише 8 тис. стрільців, був змушений затвердити гетьмана, що мав 40 тис. розлючених шалених голів запорожців і черні. Колишні претенденти на булаву Б. Хмельницького – Я. Сомко та В. Золотаренко разом зі своїм оточенням були ув’язнені й відправлені до Ніжинського замку.

Після “Чорної ради” І. Брюховецький разом із почтом кн. Д. Великогагіна увійшов до м. Ніжина. В Миколаївському соборі – збудованому, до речі, на кошти ніжинських полковників братів Золотаренків – під час урочистого молебню новий гетьман склав присягу на вірність московському царю. В такий спосіб кривавий прихід “кошового гетьмана” був офіційно визнаний Москвою та скріплений Божою милістю. Настав сприятливий час для боротьби з оточенням переможених Я. Сомка та В. Золотаренка.

Ще 18 червня 1663 р., стоячи між братами-запорожцями на околиці Ніжина “Романівський кут”, І. Брюховецький дозволив бити опозиціонерів. Розпочалися криваві сутички та грабунки. Навіть у царському наметі та поза ним лежали скалічені й убиті люди [9, с. 110]. Очевидно, щоб покарати ніжинців за підтримку свого полковника, новообраний гетьман зробив щедрий жест – дозволив черні та запорожцям 3 дні грабувати Ніжин і його околиці. Під час цих грабунків загинуло багато представників старшини, знатних козаків і простих міщан. Любителі оковитої 3 дні “воювали” з багатими ніжинськими шинками, обозами Я. Сомка і В. Золотаренка, будинком ніжинського полковника. Автор “Літопису Самовидця”, який був очевидцем “Чорної ради” в Ніжині, так писав про ці події: “Хочай якого значного козака забили или чоловіка, то тое в жарт повернено, а старшина козаки значніе, яко змогучи крилися, где хто могл, жупани кармазіновіе на сердяги миняли” [8, с. 91].

Свідчення сучасних ніжинських краєзнавців теж зводяться до однієї цілком логічної тези, що характеризує значення “Чорної ради” та погрому, вчиненого І. Брюховецьким для м. Ніжина. “Багато бачив завойовників старий Ніжин, але, мабуть, це були найгірші” [9, с. 110].

На четвертий день руйнування припинилися і січовики на чолі з І. Брюховецьким почали ставити своїх людей на полкові та сотенні посади Лівобережжя, переважно вихідців із Запорізької Січі. Знаменно, що зміни, насамперед, зачіпали “опозиційні” Ніжинський і Переяславський полки. Так, замість ув’язненого В. Золотаренка ніжинським полковником було призначено вихідця з Запорізької Січі, неписьменного “козака з голоти” Матвія Гвинтівку, який обіймав цю посаду протягом 1663–1667 років.

З метою не допустити зосередження в Ніжині прихильників В. Золотаренка, 27 червня 1663 р. гетьман видає універсал “Про заборону козакам збиратися в полк у околицях м. Ніжина, брати стації, чинити ніжинським міщанам шкоди та шинкувати поза межами дворів”, суворо наказавши “такъ тежъ и то варуемъ, ежелися трафить яким полкомъ Войска верного его царского пресветлого величества Запорозкого на услугу противко неприятеля до войска, яко и з войска поворочати, теди абы жадень на Нежинь самое место не ишол, а иншими шляхами поза Нежиномъ” [13, с. 285]. Текст універсалу свідчить, що новий гетьман убачав в обличчі військово сильного Ніжинського полку загрозу своїй владі, через що намагався уникнути розміщення в полковому і сотенних центрах полку великих козацьких загонів.

Майже відразу І. Брюховецький отримав схвалення московського царя Олексія Михайловича і на страту своїх колишніх опонентів. 18 вересня 1663 р. на ринковій площі сотенного містечка Ніжинського полку – Борзни як зрадники й агенти польських магнатів були страчені Я. Сомко, В. Золотаренко, О. Силич, осавул Ніжинського полку Павло Кильдій та інші. Стратити суперників у Ніжині гетьман побоювся через можливі заворушення. За “клопотанням” І. Брюховецького вперше було відправлено на заслання до Сибіру представників української старшини, з-поміж котрих був і колишній осавул Ніжинського полку (з 1660 р.) Леонтій Бут [7, с. 161].

Незважаючи на гетьманську немилість, певний відсоток ніжинської старшини все ж отримав важливі посади при новій гетьманській адміністрації. Примітно, що протягом гетьманування І. Брюховецького генеральним підскарбієм Війська Запорізького був колишній ніжинський сотник (з 1658 р.), полковий суддя (з 1659 р.) та наказний ні-

жинський полковник (з 1660 р.) Роман Ракушка-Романовський [4, с. 256], якого гіпотетично вважають автором “Літопису Самовидця”. Його кар’єра була тісно переплетена з політичною долею І. Брюховецького, можливо він був одним із його фаворитів. Адже, після вбивства гетьмана Р. Ракушка-Романовський сходить з політичної арени, влаштувавшись протопопом у Брацлаві. Іншим помітним діячем із Ніжинщини цього часу став колишній борзнянський сотник Петро Забіла – доволі похилого на той час віку (в 1663 р. йому було бл. 83 років!) козак; який отримав посаду генерального судді (1663–1669) [7, с. 163].

Зміцненню влади нового гетьмана сприяла й проведена ним у 1663 р. адміністративна реформа, спрямована на послаблення найбільшого в Гетьманщині Ніжинського полку. З його території було виокремлено 3 нові полки: Стародубський (Мглинська, Новгородська, Погарська, дві Почепські, Стародубська, Топальська та Шептаківська сотні) [2, с. 92–94], Глухівський (полковник Кирило Гуляницький) і Сосницький (полковник Яків Скидан).

Як бачимо, внаслідок “Чорної ради” та репресій І. Брюховецького, до влади прийшла нова когорта урядовців – вихідців переважно з козацьких низів і Запорізької Січі. Місцева, зокрема ніжинська козацька старшина, пов’язана з раніше владним кланом Хмельницьких–Сомків–Золотаренків, зазнала непоправних втрат і була відсторонена від основних державотворчих процесів Лівобережжя.

Починаючи боротьбу за владу, І. Брюховецький активно засуджував політику козацької старшини відносно рядового козацтва та селян, виступав захисником бідного козацтва, поборником права Запорізької Січі впливати на політичні процеси Гетьманщини. В обличчі простого народу, виснаженого постійними війнами з сусідами та внутрішніми міжусобицями, запорізький отаман асоціювався продовжувачем ідей Б. Хмельницького відносно загальної рівності та прав кожного вільно вступати до лав козацтва й володіти земельним наділом. Саме це сприяло тому, що на “Чорній раді” І. Брюховецького підтримало близько 40 тис. козаків і селян. Але доступившись до влади, “народний гетьман” дуже швидко зрікся передвиборчих обіцянок, намагаючись позбутися залежності насамперед від Запорозького Коша та приймати рішення самочинно. Так, щоб позбутися непотрібного тиску з боку запорожців, І. Брюховецький розділив їх на невеликі загони й розташував на всій території Лівобережжя. Крім того, гетьман намагався обмежити прямі зносини Коша з Московією, про що він прохав дозволу в московського царя. Такі дії нової влади швидко позбавили І. Брюховецького підтримки серед його запорізького оточення, що спонукало гетьмана шукати опори в Москві.

Уже в середині листопада 1663 р. розпочалися українсько-російські переговори в Батурині відносно підписання нової міждержавної угоди, що ввійшла в історію під назвою Батуринських статей. Під час переговорів гетьман довго не погоджувався підписувати пункти, що передбачали надходження податків з міщан на користь царської казни, утримання московських ратників коштом місцевого населення тощо. Під тиском Москви усі статті все ж були підписані, але ні в 1663 р., ні в 1664 р. ці положення договору не були запроваджені на практиці.

Свою відданість і бажання бути під рукою московського царя висловила більшість генеральної старшини та полковників, які були присутні в Батурині. Особисто Бату-

ринські статті підписали “великого государя, его царського пресветлого величества, холоп я”, гетьман І. Брюховецький і більшість старшин. Примітно, що переважаюча більшість присутньої генеральної старшини, як видно з документа, зважаючи на своє січове чи селянське походження, була неписьменною й від їх імені підписалися генеральний підскарбій Війська Запорізького Р. Ракушка-Романовський і полкові писарі. Цікавий факт: більшість прізвищ полкових писарів мало російське походження. Так, Батуринаські статті замість ніжинського полковника М. Гвинтівки підписували полкові писарі полку Ніжинського “Никифор Алексеев та Іванъ Васильевъ <...> Вмєсто сосницкого полковника, Якова Скидана, того ж полку писарь, Лаврентий Касперов. Вмєсто лубенского полковника Иганта Вербицкого, того ж полку писарь, Степан Григорьев” [13, с. 260–263].

У листопаді 1663 р. розпочався польсько-татарський похід на Лівобережну Україну на чолі з королем Речі Посполитої Яном II Казимиром. Разом із 22 тис. польських воєнків і 40 тис. кримських татар участь у поході прийняло також правобережне козацтво. Очолювали правобережних козаків гетьман Павло Тетеря (1663–1665) і герої національно-визвольної боротьби 1648–1657 років І. Богун, Т. Носач і колишній ніжинський полковник (у 1656–1659 роках) – Г. Гуляницький.

Головний удар об’єднаного війська був завданий по північним полкам Лівобережжя: Сосницькому, Ніжинському, Глухівському та Чернігівському. Форсувавши Дніпро, союзні війська з боями оволоділи Салтиковою Дівицею, Сосницею, Новими Млинами, Коропом й іншими містами. Козакам І. Богуна без бою здалися жителі містечка Борзни. Оминувши гарно укріплені Переяслав, Ніжин і Батурин, де перебували значні козацькі та московські військові залоги, армія Яна II Казимира у січні 1664 р. взяла в облогу Глухів. На думку радянських істориків, маневр союзної армії до Глухова в обхід Ніжина пояснювався сподіваннями, що опинившись у тилу супротивника, населення цих міст, насамперед Ніжина, складе зброю [5, с. 89].

Оборона Глухова, що тривала 5 тижнів стала справді героїчною сторінкою української історії. Населення міста разом із козаками Чернігівського, Стародубського та Ніжинського полків на чолі з генеральним суддею П. Животовським відбило 12 ворожих приступів. Урешті спільно з російським військом воєводи Г. Ромодановського, що підійшло на допомогу в лютому 1664 р., українські козаки завдали поразки польським військам [6, с. 90]. Розуміючи неминучість розгрому, Ян II Казимир повернувся за Дніпро.

Всупереч сподіванням союзників, що в польському війську перебували відомі на Гетьманщині козацькі ватажки І. Богун і герой оборони Конотопа 1659 р. Г. Гуляницький, лівобережне населення байдуже поставилося до наміру полковників повернути Україну в підданство Речі Посполитої. Похід Яна II Казимира зазнав поразки; Україна знову понесла людські втрати як на боці польської, так і московської сторони в ході братовбивчої громадянської війни.

З метою завдати удару у відповідь і об’єднати під своєю булавою обидва береги Дніпра, І. Брюховецький упродовж 1664–1665 років разом із лівобережними полками здійснює невдалі походи проти правобережного гетьмана П. Тетері та поляків. Поява козаків І. Брюховецького не була підтримана місцевим населенням тепер уже на Правобережжі, – лише породила низку самозваних козацьких ватажків, які на чолі власних загонів боролися проти засилля лівобережної та правобережної старшини і поля-

ків, почасти пюндруючи українські села. Правобережжя перетворилося на осередок жорстокої братовбивчої війни, де жага особистої наживи стояла вище життя людини, не говорячи вже про захист національних або державних інтересів. Козацькі літописи зберегли ім'я гетьмана Децика, що “мав при собі військо з охотників і пюндрував з ними поліські селища, але ватагами Брюховецького був зловлений і кинутий у Ніжинську в'язницю, де й помер” [3, с. 212]. За свідченням сучасних дослідників козацької доби, зокрема О.П. Реєнта, названий в “Історії Русів” гетьман Децик насправді був овруцьким полковником Дацьком Васильовичем, який не помер у Ніжинському замку, а був висланий до “сибірського пекла” на заслання [11, с. 236].

Залишивши в Каневі частини Ніжинського, Прилуцького та Зіньківського полків на чолі з наказним гетьманом Д. Єрмолаєнком, у середині 1665 р. І. Брюховецький разом із ніжинським полковником М. Гвинтівкою й іншими старшинами повернувся до Глухова. Завершення воєнних дій на Правобережжі було викликано військовими невдачами та нагальністю вирішити міждержавні непорозуміння між Гетьманщиною та Московією, залишені після підписання Батуринських статей. Відчуваючи поступову втрату авторитету своєї влади в лівобережному козацькому середовищі й убачаючи в російському царі власну опору, 11 вересня 1665 р. І. Брюховецький першим з українських гетьманів особисто прибув до Москви на чолі величезного посольства. Московські можновладці досить тепло зустріли українську козацьку старшину. Більшості прибулих було надано дворянські титули й нові земельні володіння. Так, генерального суддю П. Забілу було вшановано “почесним” званням “холопа царя батюшки” [7, с. 163], а ніжинський полковник М. Гвинтівка отримав с. Нехаївку. Сам же гетьман, окрім всього, одружився на дочці кн. Д. Долгорукова Дарії – ще в 1663 р. Іван Мартинович висловлював бажання “поняти жену московського народу” [11 с. 183].

Показово, це були напевно останні (та й то особисті) успіхи українського посольства у Москві. Згадані пожалування й надані нові земельні володіння були лише дешевою ціною, за яку московський цар купував автономію Гетьманщини в І. Брюховецького та козацької старшини. 15 вересня 1665 р. розпочалися переговори, в ході яких до українсько-московських відносин було внесено низку поправок, які по суті перетворювали Гетьманщину на провінцію Московської держави. Відтепер усе некозацьке населення українських міст і сіл, виводилося з-під контролю гетьманської адміністрації й переходило у підпорядкування московських воєвод. Податки, що раніше збиралися козаками на користь гетьманської адміністрації і згодом їх частина передавалася Москві, тепер збиралися московськими воєводами на користь царської казни в обхід гетьмана. Доволі болючою для України стала стаття про кількість російських залог у містах, що зросла більш, ніж удвічі. Крім того, чисельно збільшені московські залози повинні були повністю утримуватися за рахунок українських селян і міщан. Так, якщо в 1658 р. в Ніжині розташовувалося 300 російських солдатів, то тепер їх кількість становила 1200 чол. [5, с. 133]. В Києві, Чернігові та Переяславі московська залога нараховувала 5 тис.

Залишивши традиційну підконтрольність козаків Гетьманщини своєму гетьману та не маючи сил опиратися тиску з боку московських бояр, козацька старшина змушена була затвердити Московські статті. Так, з числа козаків Ніжинського полку статті за московського боярина ніжинського полковника М. Гвинтівку, за полкового осавула Василя Многогрішного, сотників Матвія Юр'єва, Івана Тимофєєва, Юска Гараїна, Пашка Сен-

ченка, Павла Павлова, Ігната Пархоменка, Матвія Мартинова, Юрія Никифорова, Тимоша Даниленка, Герасима Стаського, Пилипа Іванова, Ляша Василенка; хорунжого Дмитра Софопова підпис поставив писав Ніжинського полку Петро Рачинський [13, с. 279].

Повернення І. Брюховецького з підписаними Московськими статтями викликало масові невдоволення в українському суспільстві. Довідавшись про умови нового українсько-російського договору та нові гетьманські титули й надбання, навіть вірні січовики перешли в опозицію, в один голос заявивши: “у нас в предках бояр не було, а він заводить нові порядки, а вольності наші всі відходять” [11, с. 184]. Показово, що колишній кошовий отаман втратив підтримку тих, хто на своїх шаблях привів його до гетьманської булави, вчинивши різанину на раді в Ніжині 1663 р.

Реалізація умов Московських статей не змусила на себе довго чекати. Вже у січні лютому 1666 р. до міст і містечок Гетьманщини почали прибувати московські воєводи та чисельні царські чиновники. Як свідчить автор “Історії Русів”, штат кожного воєводи був досить велелюдним – “вони мали при собі всіляких ступенів піддячих <...> мірників, вагарів, приставів та п’ятдесяцьких з командами” [3, с. 213]. Розпочався ретельно спланований перепис чисельності та майна населення Гетьманщини з метою визначення розміру податків. Прискіпливі російські чиновники, часто застосовуючи фізичну силу, внесли до “Переписних книг” усе майно мешканців “до останньої животики і всякого дріб’язку, обклавши те податками. До того відчинено їм комори, спіжарні, скрині і всі хованки, не виключаючи льохів, пасік, хлібних ям та самих клунь і голубників” [3, с. 213]. Традиційно багаті на товари українські ринки, що розміщувалися на центральних площах міст, були теж оточені російськими воєводами і фактично пограбовані. Ймовірно, що така доля не минула й Соборну площу в Ніжині. Загалом, реалізація на практиці умов Московських статей стала показовим втручанням московських чиновників у внутрішні справи Гетьманщини, чого досі не було за жодного гетьмана. Непосильні податки, якими було обкладено українців, викликали лише невдоволення та нарікання на зраду І. Брюховецького перед власним народом. Але гетьман був байдужим до скарг українців, убачаючи свою опору в Москві. В той час, коли українське населення перебувало на межі повстання, Іван Мартинович лише збільшував чисельність московських залог і впроваджував в Україні середньовічну європейську інквізицію, палячи на площах міст відьом.

На початку 1668 р. населення Лівобережної України відмовилося платити податки московським воєводам. У містах розпочалися масові козацько-селянські хвилювання, гнів яких вилився у масовому побитті російських ставлеників. Так, московський воєвода в Ніжині І. Ржевський скаржився до Москви на те, що ніжинці відмовляються виконувати його накази, платити податки і масово записуються в козаки. На скарги воєводи щодо відкритої непокори міщан, селян і козаків міста, ніжинський полковник Артем Мартинов відповів, що люди в українських містах вільні вибирати собі кращих правителів і можуть вільно записуватися в козаки [9, с. 113]. 22 січня 1668 р. А. Мартинов вводить до Ніжина козаків Батурицької, Конотопської, Новомлинської, Кролевецької, Спаської, Глухівської та Веркіївської сотень, розташувавши їх у Великому та Новому місті. Під тиском козаків Ніжинського полку московські стрільці зачинаються в Ніжинському замку. До Москви почали надходити звістки, що ніжинський полковник “навел казаків безчисленно много, на каждом дворе стоит по двадцяти и бо-

льше”, і що очікувати від них треба “шатості и всякого дурна” [10, с. 18]. Намагаючись штурмом оволодіти Ніжинським замком, ніжинці розкопали Покровський земляний вал, загатили рів соломою та деревом і розпочали тривалу облогу.

Антиросійське повстання охопило все Лівобережжя. Поряд із Ніжином побиття росіян розпочалося в Переяславі, Гадячі, Острі, Чернігові й інших містах. Розуміючи безвихідність ситуації, гетьман І. Брюховецький приймає рішення пристати на бік повсталих й очолити повстання. В лютому 1668 р. він скликає старшинську раду в Гадячі, де повідомив про це генеральній старшині. До низки міст і містечок Лівобережної України було розіслано гетьманські заклики до повстання проти Москви. Сподівання на перемогу повстання підсилювала й поява на Гетьманщині козаків правобережного гетьмана П. Дорошенка, який розпочав боротьбу за об’єднання під своєю булавою всієї України.

Облога Ніжинського замку затягувалася, адже московська залога змогла протриматися всю зиму. В березні 1668 р. до Москви йшли повідомлення про те, що стрільці все ще в облозі. Впродовж невдалих штурмів загинуло до 2,5 тис. козаків А. Мартинова. Тим часом війська правобережного гетьмана П. Дорошенка рухалися в глиб Гетьманщини на допомогу повсталим у Ніжині й інших містах. І. Брюховецький замість надання допомоги вибити московські залоги з замків Чернігова та Ніжина сам вирушив назустріч П. Дорошенку. У червні 1668 р. обидва гетьмани зустрілися на Сербиному полі поблизу Диканьки, де П. Дорошенка було обрано гетьманом обох берегів Дніпра. Натомість, лівобережні козаки, відчуючи свою провину за попередню службу Москві та бажаючи заслужити покровительство нового гетьмана, забили І. Брюховецького киями, попередньо прикувавши його до гармати як злочинця. Разом із І. Брюховецьким було вбито і його останніх прихильників: запорожця Чугуя, кошового отамана Івана Білецького та призначеного напередодні вбивства на противагу А. Мартинову нового ніжинського полковника з числа запорозьких ставлеників Івана Соху [7, с. 178].

Здавалося, що спільними силами під булавою П. Дорошенка московський гніт буде повалено. Але в середині літа, несподівано для всіх, П. Дорошенко вирішує повернутися до Чигирина, довідавшись про зраду дружини. Залишивши наказним гетьманом Дем’яна Многогрішного та доручивши йому вибити московські залоги з Ніжина та Чернігова частина правобережних козаків на чолі зі чигиринським володарем фактично залишила Лівобережжя напризволяще. Відхід П. Дорошенка на правий берег не змусив Москву довго чекати, і в серпні 1668 р. на Україну прибуло каральне військо на чолі з кн. Григорієм Ромодановським. 11 серпня московські війська з’явилися біля ніжинської міської брами. Розуміючи, що допомоги чекати нізвідки, ніжинські козаки відмовилися марно проливати християнську кров і добровільно залишили свої домівки, рятуючись у навколишніх лісах. Показово, що відповідальний за допомогу Ніжині й іншим повсталим проти Москви містам наказний гетьман Д. Многогрішний зазнав тиску з боку свого “лівобережного” оточення, яке змусило його повернутися в підданство московського царя та припинити війну. Далеко не останню роль у тиску на Д. Многогрішного зіграли його брат Василь і колишній ніжинський полковник М. Гвинтівка. Останній більше року провів у в’язницях гетьманської резиденції Гадяча та Ніжина, а після вбивства І. Брюховецького зміг повернути довіру московського царя.

Залишений захисниками та Д. Многогрішним Ніжин став легкою здобиччю московського воєводи. За даними Чернігівського літопису та досліджень місцевих краєзнав-

ців, Ніжин був узятий практично без бою та повністю спалений [9, с. 158]. У палаючому вогні та зусиллями московських стрільців у місті майже не залишилося будівель. Було знищено низку церков, – збереглися, наприклад, дані про спалення московськими військами дерев'яного храму Св. Покрови, від якого залишились купки попелу. Вистояв у полум'ї хіба-що мурований Миколаївський собор, – про це можна говорити впевнено, адже він досі стоїть у центральній частині Ніжина і був чи не єдиною натовді мурованою спорудою в місті.

Таким чином, українське повстання козацтва та селянства 1668 р., спрямоване проти непосильного гніту з боку Москви закінчилося поразкою. Роз'єднаність козацького середовища, розкол України на Правобережну й Лівобережну, розділену берегами Дніпра; відсутність справжнього лідера, який міг би знову об'єднати Гетьманщину після смерті Б.Хмельницького та зрада частини козацької старшини вилилися в жорстокий погром Лівобережжя після карального походу війська Г. Ромодановського. Яскравим прикладом варварських дій московитів є повне спалення найбільшого полкового центру, одного з найбільш важливих політичних, економічних і трогових центрів Гетьманщини – Ніжина, що не могло не позначитися на подальшому його розвитку.

Події 1663–1668 років стали останньою яскравою сторінкою участі Ніжинського полку в національно-визвольних змаганнях українського народу середини XVII ст. Затяжна громадянська війна, переповнена братовбивчими кампаніями в ході російсько-польського протистояння на теренах України, остаточно виснажила козацькі пориви бо власного державотворення. Розпочався незворотній процес інкорпорації українських земель до складу Московської держави, зупинити який роз'єднаній козацькій старшині вже було не під силу.

Джерела та література

1. *Грушевський М.* Иллюстрированная история Украины. / М.С. Грушевский. – К. : “МП Левада”, 1995. – 696 с.
2. *Заруба В.М.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького 1648–1782 рр. / В.М. Заруба. – Дніпропетровськ : ПП “Ліра ЛТД”, 2007. – 380 с.
3. *Історія Русів* / Пер. І. Драча ; вступ. ст. В. Шевчука. – К. : Рад. письменник, 1991. – 318 с.
4. *Історія українського козацтва: Нариси* : У 2 т. / В.А. Смолій [та ін.]. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – Т. 2. – 724 с.
5. *Історія Української РСР* : У 8 т. і 10 кн. / Г.Я. Сергієнко [та ін.]. – К. : АН УРСР, 1979. – Т. 2. – 616 с.
6. *Календар 2000-го року “Чернігівщина – земля козацька”* / Авт. і упор. І. Корбач. – К. : Видання Чернігівського земляцтва, 1999. – 768 с.
7. *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків / В. Кривошея – К. : Вид. дім “Стилос”, 2004. – 391 с.
8. *Літопис Самовидця* / Під ред. Я. Дзиги. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с. – (Джерела з історії України).
9. *Ніжин: із глибини віків... Матеріали з краєзнавства Ніжина* / Авт. та упор. Л.Б. Петренко. – Ніжин : ТОВ Вид-во “Аспект-Поліграф”, 2008. – 428 с.
10. *Ніжин і Ніжинщина. Історико-краєзнавчі матеріали.* Вип. 1. – Ніжин, 1994. – 24 с.
11. *Реєнт О., Коляда І.* Усі гетьмани України / О.П. Реєнт, І.А. Коляда. – Х. : Фоліо, 2007. – 415 с.
12. *Суперечливі моменти історії України і Росії.* – Х. : Торсінг плюс, 2008. – 384 с.
13. *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687 рр.): Матеріали до українського дипломатію.* – К. ; Львів : НТШ, 2004. – 1087 с.

Железко Р.А. Ніжинський козацький полк та гетьман Іван Брюховецький (1663–1668 роки): завершення національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст.

У статті на основі краєзнавчих, документальних і монографічних праць здійснено спробу проаналізувати хід військових і суспільно-політичних подій у Гетьманщині часу гетьмана І. Брюховецького (1663–1668) крізь призму історії Ніжинського козацького полку. Особлива увага звернена на причини, особливості та наслідки протиріч між козацькою старшиною та бідним козацтвом; антиросійське повстання 1667–1668 років.
Ключові слова: Гетьманщина, громадянська війна, “Руїна”, Запорізька Січ, козацька старшина, національно-визвольні змагання, Ніжинський козацький полк, українсько-російське протистояння, “Чорна рада”.

Железко Р.А. Нежинский казацкий полк и гетман Иван Брюховецкий (1663-1668 гг.): завершение национально-освободительной борьбы украинского народа ср. XVII в.

В статье на основе краеведческих, документальных и монографических работ сделана попытка проанализировать ход военных и общественно-политических событий на Гетманщине времен гетмана И. Брюховецкого (1663–1668 гг.) сквозь призму истории Нежинского казацкого полка. Особое внимание обращено на причины, особенности и последствия противоречий между казацкой старшиной и бедным казачеством; анти-российское восстание 1667–1668 гг.

Ключевые слова: Гетманщина, гражданская война, “Руина”, Запорожская Сечь, казацкая старшина, национально-освободительное движение, Нежинский казацкий полк, украинско-российское противостояние, “Черная рада”.

Zheliezko R.A. Nizhyn Cossack Regiment and Hetman Ivan Bryukhovetsky (1663–1668): completing the national liberation struggle of Ukrainian people in the middle of XVII century

The article is based on the local history, documentary and monographic works an attempt to analyze the progress of military and political events on Hetmanate by Hetman Bryukhovetsky (1663–1668) through the prism of history Nizhyn Cossack Regiment. Particular attention is paid to the causes, characteristics and consequences of conflict between the Cossack leaders and the poor Cossacks, anti-Russian rebellion years 1667–1668.

Key words: Hetmanate, civil war, “Ruins”, Sich of Zaporizhzhya, Cossack officer, national-liberation struggle, Nizhyn Cossack Regiment, Ukrainian-Russian confrontation, “Black Board”.

[надійшло до редакції: 16.07.2011 р.]

